

8-13 YAŞ ÇOCUKLARININ BİLİŞSEL GELİŞİMİNDE “ÖLÜM KAVRAMI”¹

Sema YILMAZ*

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, 8-13 yaş çocuklarının bilişsel gelişiminde ölüm kavramını teorik olarak incelemek ve alan araştırması uygulayarak çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrama düzeyleri arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. Bu doğrultuda çocukların ölümü kavrama düzeyleri yaş, cinsiyet ve sosyo-ekonomik durum gibi çeşitli değişkenlere bağlı olarak incelenmiştir. Bu araştırmanın sonucunda çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, Bilişsel gelişim, Ölüm Kavramı

¹ Bu makale “Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. sema_106@hotmail.com

DEATH CONCEPT IN 8-13 YEARS CHILDREN'S COGNITIVE DEVELOPMENT

ABSTRACT

The main purpose of this study is to research death concept in children's cognitive development theoretically and to explore level of relationship between them based on the field research. With this design level of children's conceptualisation of death was studied depends on several variables as age, gender and socio economic statu. It is found that there was a positive relationship between level of children's cognitive development and their death conceptualisation.

Key Words: Child, Cognitive Development, Death Concept

GİRİŞ

Çocukluk döneminin insan hayatı içerisinde zihinsel, duygusal ve dini yönden en saf ve katıksız dönem olduğu söylenebilir. Bu bağlamda sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda da insana dair en yalın bilgilerin edinileceği dönem olarak kabul edilir. Bununla birlikte insanın doğumdan ölüme kadar süren gelişim yolculuğunda çocukluk döneminin tüm hayatın temellerinin atıldığı özel bir dönem olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ölüm olgusunun çocuk zihninde şekillenişinin, çocukların ölüm olgusu karşısındaki duygu, düşünce ve davranışlarının onların bilişsel gelişim süreçlerinde incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmada ölüm olgusu çocukların bilişsel gelişim süreci içinde bir kavram olarak ele alınmış ve bilişsel gelişim kuramı ışığında incelen-

miştir. Çalışmanın alan araştırması bölümünden elde edilen veriler yaş, cinsiyet ve sosyo-ekonomik durum gibi bağımsız değişkenlerle karşılaştırılarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

1. ÇOCUKLARIN BİLİŞSEL GELİŞİM ÖZELLİKLERİ

Gelişim, hayatın başlangıcından ölüme dek süregelen nitelik ve nicelikle ilgili değişikliklerdir. Söz konusu değişiklikler fizyolojik ve psikolojik boyuttaki süreçlerin tümünü kapsamaktadır.² İnsan davranışı, büyüme ve gelişimle ilgili bulunan beden yapısının bir sonucu olarak görünür. Bu, ruhsal yapı ya da davranış, bedenden ayrı düşünülemez demektir.³

"Biliş" (cognition) terimi öğrenmeyi ve anlamayı içeren zihinsel faaliyetler anlamına gelir. Yaklaşık olarak biliş kelimesi "düşünme" (thinking) ile eş anlamlıdır.⁴ Bilişsel gelişme; kişinin genetik ve öğrenilmiş faktörlerin etkileşimleri vasıtasıyla nasıl algıladığını, nasıl düşündüğünü ve nasıl bir anlayış kazandığını tanımlar.⁵ Çocuklar yetişkinler gibi düşünmezler. Kendilerine özgü bir dünya görüşleri vardır. Duruma bu yönden bakmak çocuğun dünyasını anlamamız bakımından önemlidir.⁶

Piaget, uzun yıllar (1948-1960) çocukta bilişsel gelişimi en ince ayrıntılarına kadar araştırmış ve devresel gelişmeleri içeren bir kuram ortaya atmıştır. Doğal gözlem yöntemine dayanan bu araştırmalardan şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

² Betül Aydın, *Çocuk ve Ergen Psikolojisi*, Atlas Yayınları, Ankara, 2005, s.25.

³ Cavit Binbaşıoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, Binbaşıoğlu Yayınları, Ankara, 1987, s.44.

⁴ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*, Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara, 1980, s. 60.

⁵ Rod Plotnik, *Psikoloji'ye Giriş*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009, s. 388.

⁶ Morgan, a.g.e., s. 60.

- Değişik yaşlardaki çocuklar düşünce ve problem çözümlerinde *niteliksel* farklılıklar gösterir.
- Her çocuk belirli bir devre dizisinden geçerek bilişsel gelişmesini tamamlar. Bu devreler kültürel ve toplumsal farklılıklara karşın evrensellik gösterir.
- Her devrede, bir önceki devrelerin bir sentezi yapılır ve problem çözümüne daha etkili, ussal bir yaklaşım geliştirilir.⁷

Bilişsel gelişim, algılama, bellek, muhakeme, düşünme ve kavrama süreçlerini kapsar.⁸

Piaget'nin kuramının temel kavramını işlem (operasyon) oluşturur. İşlem, çocuğun zihinsel düzeyde başladığı yere geri dönebilmesi anlamını taşır. İşlemlerin kazanılması, zihinsel gelişimin en önemli aşamasıdır. Örneğin, bir bardak içindeki suyun farklı biçimdeki bir başka bardağa boşaltılması halinde miktarının değişmeyeceğini düşünebilmek bir işlemdir. Piaget'e göre çocuk, gelişim evreleri süresince farklı işlemler kazanır ve giderek en olgun dönem olan ergenliğe ulaşır. Bir gelişim evresinden diğerine geçmesine iki temel mekanizma yardımcı olur. Bunlar, *özümleme* (assimilation) ve *uyum*'dur (accomodation).⁹

Piaget, farklı yapısal özellikler gösteren dört temel zihin gelişim dönemi belirtmiştir. Piaget, bu dönemlerde bebeklikten yetişkinliğe kadar, kazanılmış reflekslerden nasıl psikolojik yapılar oluştuğunu ve bun-

⁷Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş*, Evrim Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 331.

⁸ Haluk Yavuzer, *Doğum Öncesinden Ergenlik Sonuna Çocuk Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 39.

⁹ Yavuzer, a.g.e., s.40-41.

ların nasıl davranışsal şemalara, zihinsel örüntülere ve zihin yapılarına dönüştüğünü dört ana dönem içinde ortaya koymuştur.¹⁰

Çocukluk dönemi kendi içerisinde genellikle bebeklik (0-2 yaş), ilk çocukluk (2-7 yaş) ve son çocukluk (7-11/13 yaş) olarak üç bölümde ele alınmaktadır.¹¹ Biz burada Piaget'in bilişsel gelişim kuramında somut işlemsel dönem ve soyut işlemsel dönemi kapsayan son çocukluk döneminin özelliklerini kısaca ele alacağız.

1.1. Son Çocukluk Dönemi (7-11k/13e yaş)

Okul çağı da denilen bu dönem, 5-8 yaşlarından, 11-13 yaşlarına kadar olan zamanı kapsar. Bu dönemde çocuk okula gitmekle yetişkinlerin zihinsel kavramları, mantığı, sembolizmi ve iletişim yollarını kavrama çabası içindedir, çağın sonuna doğru her üç alanda da kendine özgü bir stil ve düzeye ulaşır.¹²

1.1.1. Somut İşlemsel Dönem (7-11 yaş)

Bu dönem, işlem öncesi düşünce ile soyut düşünce arasındaki geçiş dönemidir.¹³ 7-11 yaşlarını kapsar. Bu dönemde çocuk "eşitlik ilkesini zihninde tutabilir, yani eşitliği koruyabilir hale gelir. İki değişik kaba su konduğu, yani biri diğerini tam doldurduğu zaman, çocuk, suyun kaptan kaba boşaltılmakla miktarının değişmediğini söyleyebilecek bir zihin düzeyine erişmiştir.¹⁴

Somut işlem aşaması esnasında çocuklar nesnelere birden fazla kategoriye göre sınıflandırmayı ve çeşitli değişmezlik problemlerini çöz-

¹⁰ Meral Çileli, *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, V Yayınları, Ankara, 1986, s. 25.

¹¹ Bkz. Aydın a.g.e.

¹² Feriha Balkış Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1972, s. 64.

¹³ Çileli, a.g.e., s. 27.

¹⁴ Binbaşoğlu, a.g.e., s. 19.

meyi öğrenir. Piaget'in bu aşamaya *somut* işlem aşaması demesinin sebebi, çocukların nesnelere arasındaki ilişkiyi nesnelere fiziksel olarak mevcut olma durumunda, yani "somut" olması durumunda nispeten kolay bir şekilde çözebilmesidir.¹⁵ Piaget'e göre somut işlemler döneminde olan çocuklar, yeni bir dizi kural geliştirirler; "gruplandırma" adı verilen bu işlemin özel mantıksal niteliği vardır. Okul çağındaki bir çocuğun düşünüşünün başlıca özelliği de bu "gruplama" yeteneğine sahip oluşudur. Bundan "sınıflama, sıralama, serileme, değişmezlik, sayı ve mekan" kavramları oluşur. Sınıflama, sıralama gibi gruplamalarla aynı zamanda çocukta organize etme ve bir sistem kurma yeteneği gelişir. Bu, ona, dış bir değişikliği içsel olarak telafi etme olanağı kazandırır.¹⁶

Bu dönemde çocuk ilk kez mantıksal işlemleri kullanmaya başlamıştır, artık düşünce algılarla sınırlı değildir, çocuk başkalarının görüşlerini kestirebilir, dili toplumsal ve iletişimsel özellikler kazanmıştır. Algısını yayabilir, dönüştürme yapabilir ve bütün zihinsel işlemler için gerekli olan tersine çevirebilirlik yeteneğini kazanır ve bunu korunum kavramına ilişkin başarıları ile kanıtlar.¹⁷

Çocuklar, yedi yaşından itibaren kendilerine uygun bir algılama gücüne sahiptirler. Bununla onlar somuttan soyuta doğru bir açılma eğilimindedirler. Yedi-sekiz yaşlarında kavramlar henüz yeterince genel manalara ulaşmış değildir. Bununla birlikte onlar oldukça gelişmiş bir özellik gösterirler. Nitekim kavramların zenginleştiği ve bunlar arasında zihinsel bağların oluşmasında ciddi ilerlemelerin olduğu ve buna bağlı olarak hüküm yürütmelerin oldukça arttığı görülmektedir. Bu da çocuk

¹⁵ Plotnik, a.g.e., s. 390.

¹⁶ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 113.

¹⁷ Çileli, a.g.e., s.27.

düşüncesinin giderek daha mantıklı ve değişen bir gelişme süreci içine girdiğini göstermektedir.¹⁸

1.1.2. Soyut İşlemsel Dönem (11/12 yaş ve üstü)

11 yaşından sonra başlayan dönemdir. Bu dönemin özelliği, çocuğun artık "yetişkin" gibi (soyut) düşünebilir hale gelmesidir. Çocuk ya da ergen, bu dönemde tümevarım ve tümdengelim yöntemleriyle düşünebilecek bir düzeye erişir.¹⁹

Mantıklı, sistematik ve soyut bir şekilde düşünmeyi öğrenmek, soyut işlem aşamasının en büyük özelliklerinden biridir ve çocuğa fikirlerle dolu yepyeni bir dünyanın kapılarını açar.²⁰ Formel işlemsel dönem diye de adlandırılan bu dönemde çocuklar cevaplarını haklı gösterebilecek formel düşünce kuralları ve mantık yolları bulmaya başlarlar. Kurdukları hipotezleri sınamadan geçirir, yapar ve soyut kavramları kullanarak bir durumdan diğer duruma geçebilirler.²¹ Çocukların yaşları ilerledikçe özellikle 10-12 yaşındaki çocukların kendi günlük hayatlarında edindikleri tecrübeler, yaptıkları gözlemler ve çevrelerinden gelen tesir ile kavramların sağlamlaşmakta ve daha çok zenginleşmekte olduğu bir gerçektir.²²

Son çocukluk döneminin sonlarına doğru çocukta, problemleri kendi kişisel girişimiyle çözme yeteneğinin yüksek düzeyde geliştiği görülür. Çocuğun bu yeteneği kendinde bulabilmesi, her şeyin en iyisini yapmak üzere kendisini zorlaması, yetişkin davranışlarıyla eş düzeyde

¹⁸ Kerim Yavuz, *Çocuk ve Din*, Çocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 102.

¹⁹ Binbaşıoğlu, a.g.e., s.111.

²⁰ Plotnik, a.g.e. s. 390.

²¹ Morgan, a.g.e., s. 65.

²² Yavuz, a.g.e., 112.

olduğunu gösterir.²³ Kavramların ve manaların sürekli çoğalması, algılama ve sonuç çıkarma gücünün hızla gelişmesi, bize çocukların düşünce işlerliğinin değer kazanarak yeni bir döneme girdiğini göstermektedir. Artık onlar kararlarının, fiil ve faaliyetlerinin sonuçlarına ve nedenlerine yönelmeye ve şuurlanmaya başlamışlardır. Bu durum 10-12 yaşındaki çocuklarda daha çok gelişmiştir.²⁴

2. ÖLÜM KAVRAMI

İngilizce’de *death*, Fransızca’da *mort*, Almanca’da *tot*, ve Arapça’da *mevt* kelimeleriyle ifade edilen ölüm terimi, sona erme, tükenme, yok olma, ortadan kalkma gibi anlamlara gelmektedir.²⁵ Ölüm, insan ve canlıların hayat müddetlerinin sona ermesidir. Ölümle birlikte bedendeki organların fonksiyonu son bulur, canlılık yok olur.²⁶ Kur’an’a göre ölüm, Allah’ın yarattığı bir olgudur²⁷ ve canlı olma durumunun kaybolması, hayat ile vasıflanan şeyden hayatın yok oluşu gibi çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır.²⁸

2.1. Ölüm Kavramına İlişkin Alt Kavramlar

Kavram, bir kümeye, sınıfa ya da cinse ait algılar yardımıyla kazandığımız ortak özelliklerin zihnimizde bir “düşün” halinde birleşmesidir. Bunlar artık algılar gibi somut değil, soyuttur. Örneğin “kalem” denince zihnimizde beliren bir düşün var. Bu bildiğimiz kalemlerden hiçbi-

²³ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, s. 115.

²⁴ Yavuz, a.g.e., s. 113.

²⁵ Türkçe Sözlük (I-II), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 1136.

²⁶ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı*, Esra Yayınları, Ankara, 1997. s. 127.

²⁷ “O, hanginizin daha güzel şeyler yapacağını denemek için, hayatı ve ölümü yaratandır. O, yücedir, bağışlayandır.” Mülk, 67/2.

²⁸ Sevgi Tütün, *Ölümün İçindeki Hayat Hayatın İçindeki Ölüm*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 102.

ri değildir; fakat gördüğümüz kalemlerin ortak özelliklerini kapsayan soyut bir düşündür.²⁹

Piaget'e göre, kavram oluşturma yeteneği, iki basamakta biçimlenir: (1) İlk kavramlar, çocukların görerek kazandıkları yaşantılarla öğrenilir, (2) Daha sonra; soyut özellikler arasındaki ayrımlar öğrenilir. Ona göre kavramların öğrenilmesi, bir bakıma, çocuğun, o konuda, zihinsel nitelikte olan bir tür "olgunlaşma" durumuna bağlıdır. Bunun bir sonucu olarak temel kavramlar öğrenildikten sonra, diğer kavramlar daha kolay öğrenilir.³⁰

İnsanoğlu için doğumdan itibaren tek mutlak gerçek ölümdür. Bu gerçek, varoluşun anlamının temelinde yer almaktadır. Peki birey bu öznel durumu nasıl algılamakta, üzerinde nasıl düşünmektedir ölüm kavramını oluşturmakta kullanılan zihinsel işlemler nelerdir? Kastenbaum ve Aisenberg bu konuda başvurulan temel mantığı şöyle açıklamaktadır:

- "Ölmek", "ölü" gibi kavramlar genellikle zihnin dışında ya da ötesinde yer alan olgulara "dayanılarak" zihinde "kurulmuş" kavramlardır.

- Ölümle ilgili kavramların çözümlemeye ve anlamaya elverişli özel bir varoluş biçimine sahip olduğunu biliriz. Ölüm, kontrollü görgül araştırmalara bile elverişlidir. Ölüm kavramlarının gelişimini ve yapısını inceleyebiliriz.

²⁹ Binbaşoğlu, a.g.e., s. 135.

³⁰ Binbaşoğlu, a.g.e., s. 139.

• Bu çözümlene düzeyi son derece geçerlidir, çünkü kesinlikle psikolojinin alanı içindedir. Kısacası ölüm, psikolojik bir kavramdır.³¹

Ölüm, tek boyutlu bir kavram olmayıp bazı bilişsel alt-kavramların edinilmesiyle bütünüyle kavranabilecek olan bir olgu olarak kabul edilmektedir. Yapılan araştırmalar doğrultusunda belirlendiği üzere ölüm kavramının doğru bir şekilde algılanmasını sağlayan bu alt kavramlar şöyle sıralanabilir:

• *İşlevsizlik-Sonluluk (Nonfunctionality- Finality)*: Ölümün, hareket, duygu, düşünce gibi tüm biyolojik ve psikolojik işlevlerin sona ermesini zorunlu kılıyor olması. Ölen bir kişinin bir daha hayata dönmemesi.

• *Kaçınılmazlık (Inescapability)*: Tüm canlıların yaşamlarını sürdürmek için ne yaparlarsa yapsınlar sonunda bir gün ölecekleri fikri. Yani er veya geç herkesin bir gün ölecek olması.

• *Geri döndürülemezlik (Irreversibility)*: Bir daha yaşama dönmenin imkansızlığı.

• *Nedensellik (Causality)*: Ölümün her zaman için fiziksel ve biyolojik nedenlerinin olduğu gerçeği.

• *Evrensellik (Universality)*: Tüm canlıların bir gün ölecek olması, istisnasız her canlının ölümle karşılaşacak olması.

• *Cismaniyetsizlik*: (anılarda var olmak) Bedenin ölümünden sonra bedensel olarak değil, farklı formatlarda var olmak.

• *Önceden Kestirememek (Unpredictability)*: Bir kişinin her zaman ölebileceği.³²

³¹ Çileli, a.g.e., s. 372-373.

³² Nazlı Sinem Koytak, "7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2008, s. 3, Noppe ve Noppe'dan naklen (2004), Şafak Ebru Toksoy, Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal Et-

Bununla birlikte "Ben öleceğim" önermesi çocuk için benlik bilincini, mantıksal düşünce işlemlerini, olasılık, zorunluluk, nedensellik, kişisel ve fiziksel zaman, amaçlılık, ayrılma kavramlarını içermektedir.³³

"Ölümün anlamı" ölüm olayının yaşanmasına bağlı değildir; ölüm olgusu karşısındaki duygulara ve yorumlara bağlıdır. Ölüm hakkındaki düşünce ve yorumlar aşağıdaki kategorilerde toplanmaktadır:

a. Yaşamın sürmesi ya da kesilmesi: Bu gruptaki açıklamaların çoğu dinsel inançlarla ilgilidir. Örneğin yaşamın sonu öbür dünyaya atlama tahtasıdır şeklinde veya ölen kişinin başkalarında yaşaması biçimindedir. Kimileri de ölümü, kişiliğin sona ermesi olarak düşünmektedir.

b. Düşman olarak ölüm: Ölüm yaşamı ve ilişkileri kesen, bozan, sona erdiren bir düşman olarak görülmektedir.

c. Birleşme ya da ayrı düşme: Çokları ölümü daha önce ayırdıkları birine kavuşma olarak görmek, kimileri de sevilen birinden ayrılma gibi hissetmektedir.

d. Ödül ve ceza: Çoğu kişi ölümü daha iyi ya da daha kötü bir varoluş durumuna geçme olarak görmektedir.³⁴

2.2. Çocukların Bilişsel Gelişiminde Ölüm Kavramı

Çocuk, ölümü diğer çocuklar ve kendisi için uzak bir olgu olarak düşünür. Ölüm, birinin kişisel ölümü, bilinç, kesinlik, sonsuzluk, gelecek olmak ve olmamak gibi kavramlar soyut oldukları için birçok gelişim psikoloğu, küçük çocukların ölüm kavramını doğru bir biçimde kavram-

kileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul; M.Ü Eğitim Bilimleri Ens., Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı, 2005, s. 22, Mustafa Köylü, "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerindeki Etkisi ve "Ölüm Eğitimi", OMÜİFD, Samsun, 2004, s. 98.

³³ Çileli, a.g.e., s. 378.

³⁴ Çileli, a.g.e., s. 392.

laştıramayacakları sonucuna varmıştır. Bununla birlikte, çocuklar, ölümle pek erken yaşlarda ilgilenmeye başlarlar.³⁵ Çocuğun ölüm fikrini kabul edilmesi kısa zamanda ve kolay gerçekleşmez; yavaş yavaş ve belli bir sıra içerisinde onu kendisine mal eder.³⁶

Nagy tarafından Macar çocuklarla yapılan bir çalışmada, 6 yaşındaki çocukların, ölümü "uyku" veya "uzun bir yolculuk" olarak tanımladıkları ve yaşamın devamı gibi düşündükleri, 7-9 yaşları arasındaki çocukların ise; bir insanın ölmesine, insan veya insanüstü özellikleri olan bir gücün, neden olduğunu düşündükleri saptanmıştır.³⁷ Bu dönemde belli bir ölüm algısı şekillenmeye, ölümün bir son olduğu gerçeği algılanmaya başlamıştır. Bu yaş döneminde çocuk, geçmiş, şimdi ve gelecek ile ilgili olarak zaman kavramını öğrenmiştir ve bu kavramı aksamalar olmakla birlikte hayatla ilişkilendirebilmektedir. Zaman algısının gelişmesi, çocuğun ölüm kavramını anlamasını kolaylaştırır.³⁸

Bu yaşlarda çocuklar ölümün bir son olup olmadığını bilmek istemelerine karşın, ölümün bir son olmaması yönünde bir beklenti geliştirirler. Çocukta, ölü insanın artık olmayan bir insan olduğu düşüncesi gelişmeye başlar. Ancak yine de ölümün bir dış etken nedeniyle belirlediği türünden bir anlayış sürmektedir. Çocuk, henüz ölümü, bu dış etkenlerin sonucu bedende gerçekleşen bir olgu olarak kavramsallaştıramamaktadır.³⁹

³⁵ Yıldız, *Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2006, s. 18.

³⁶ Hayati Hökelekli, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji", *UÜİF Dergisi*, UÜİFV Yayınları, Bursa, 1991, c.3, s. 154.

³⁷ Gülsen Erden, "Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım", *Kriz Dergisi*, sayı 10 (1). 2002, s. 21.

³⁸ Göka, a.g.e.,s. 232.

³⁹ Fuat Tanhan, Figen Arı İnci, *Ölüm Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2009, s. 34.

Bu yaş döneminde çocuk, ölümü melekler, iskelet vs. ile canlandırma, somutlaştırma eğilimindedir. Ölümden bilemediği tuhaf yaratıkları sorumlu tuttuğu için bu yaratıkların bir gün kendisini ve sevdiklerini de alacağından endişe eder. Ruh, ceset, hayalet gibi kelimelerden kokar. Bu dönemde bazı çocuklar geceleri ölüm temalı kabuslar görebilirler.⁴⁰ Altı yaşlarından sonra dokuz yaşlarına kadar olan çocuklar için ölen insanların bir daha canlanamayacağı anlaşılır. Fakat ruh gibi ölümsüz bir yapıyı kavramak yine de zor gözüktür.⁴¹

Hem ölümü kısmen de olsa algılamaları hem de büyüsel düşüncelere sahip olmaları nedeniyle altı-dokuz yaş arasındaki çocuklar, ölümden en çok ve en olumsuz biçimde etkilenirler. Çünkü bir yandan ölümün geri dönüşsüz olduğunu bilmekte ama bir yandan da büyüsel düşünceleri nedeniyle ölüme engel olamadıklarını sandıkları için kendilerini suçlu ve sorumlu hissedebilmektedirler.⁴²

Çocuk, 8-10 yaşlarına geldiğinde ölüm onun için, 'dünya hayatına geri dönüşü olmayan bir son' anlamına gelmeye başlar. Ancak şu noktayı belirtmek gerekir ki, o da ölüme kendi çevresinde şahit olmamışsa, ölümü kavrayışı tam sayılmaz. Nagy (1959), beş-dokuz yaşları arasındaki çocuğun ölüm denilince, onu çevrede dolaşan ve insanları yakalamaya çalışan biri olarak gördüğünü, aynı zamanda ölümün, geri dönülmezliğini kabul etmesine rağmen, evrenselliğini kabul edemediğini ifade eder. Ancak dokuz yaşına gelindiğinde ölümü, herkes için kaçınılmaz bir olay

⁴⁰ Göka, a.g.e., s. 232.

⁴¹Yurdağül Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

⁴² Göka, a.g.e., s. 233.

olarak daha gerçekçi bir kavrayışı geliştirebileceğini belirtir.⁴³ Aynı zamanda dokuz yaş ve üstü çocukluk dönemi, gerçek anlamda çocuğun ölüm kaygısıyla tanışmaya başladığı ilk dönemlerdir.⁴⁴

On yaş dolaylarında çocuklar, yalnızca ölümün bir son olduğunu anlamakla kalmaz, kendisi de içinde olmak üzere her canlı yaratığın değişmez yazgısı olduğunu kavrarlar.⁴⁵ Ölümün yaşlı, genç, çocuk, bebek demeyip, bir insanı ne kadar sevdiğimize bakmayıp yaşayan her canlının başına bir gün kesinlikle gelecek bir olay olduğunu artık iyice bellerler. Bu durum, hele hele anne- babalarının ve sevdikleri kişilerin de ölebileceği ihtimali çocukları çok huzursuz eder, yakınlarının öldüğü kabuslar görür ve korkular geliştirirler.⁴⁶ Son çocuklukta ölen insanların metafizik bir başka dünyaya gidebilir olduğuna dair bir anlayış gelişebilir. 12 yaşlarından sonra, soyut olan bazı kavramların da anlaşılır olması yetişkinlere ölümü anlatma konusunda yardım eder.⁴⁷

Çocuğun zihninde tasarlanan ölüm kavramının şu gelişim sırasına göre üç bileşeni olduğu söylenebilir: a) Uyku ve yolculuk olarak algılanan ölüm, b) Dış faktörlerin etkisiyle benimsenen, 'ayrılık kaygısı ve kendisinden ziyade başkaları için geçerli olma' motiflerini içeren bir ölüm anlayışı, c) Hayatın kaybedilmesi ve geri dönüşü olmayan evrensel ölüm algısı.⁴⁸

Bilişsel ve toplumsal gelişim konusundaki genel bilgilerimiz ölüme ilişkin düşüncelerin rolü dikkate alınmadıkça tamamlanmış olmayacak-

⁴³ Yıldız, a.g.e., s. 20.

⁴⁴ Tanhan, Arı İnci, a.g.e., s. 34.

⁴⁵ Çileli, a.g.e., s. 382.

⁴⁶ Göka, a.g.e., s. 233.

⁴⁷ Mehmedoğlu, a.g.e., s. 62.

⁴⁸ Hökelekli, a.g.e., s. 155.

tır; aynı şekilde, ölüm düşüncesinin yaşam süresince gelişimine ilişkin bilgimiz daha geniş psikososyal olgunlaşma bağlamına yerleştirilmedikçe eksik kalacaktır.⁴⁹ Çocukların ölümü yetişkinlerin anladığı gibi kavrayabilmesi ise oldukça uzun bir süreçtir ve pek çok gelişimi ile birlikte gelişir. Bu kavramın kazanılmasında bilişsel gelişimi, duygusal gelişimi sırasında kazandığı bilgilerin de önemli yeri vardır.⁵⁰

UYGULAMA

1.PROBLEM DURUMU

1.1. Araştırmanın Amacı ve Problem Durumu

Ölüm, yaşamın bir gerçeğidir ve bütün canlılar biyolojik yaşamın sunduğu sınırlar içinde doğar, büyür, gelişir ve ölür. Bu doğal biyolojik sürecin yaşam içindeki varlığı bütün yaşantı ve davranışlar üzerinde etkilidir. Bilimden sanatın her alanına, günlük yaşantı düzenimizden insan ilişkilerine varıncaya kadar hemen bütün yaşam süreçlerimizde ölüm gerçeği yanı başımızdadır ve hayatımıza yön vermektedir.

Din Psikolojisi alanında çocuklar üzerinde birçok araştırma yapılmış olmakla birlikte çocukların ölüm anlayışı üzerinde yeterince durulmamıştır. Her ne kadar çocukla ölüm olgusunu bir arada düşünmek büyük bir zıtlık gibi görünse de, aileden birinin ölmesi, anne ve babanın ayrılığı, ölümcül hastalık, evcil bir hayvanın ölümü, çocuğu derinden üzen ve duygusal dünyasını ve kişilik gelişimini etkileyen kaçınılmaz durumlardır.

⁴⁹ Çileli, a.g.e., s. 384.

⁵⁰ Nuriye Akpınar, *Dokuz Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi* (Yayınlanamamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 15.

İşte çalışmamızın temel problemi ve amacı çocukların bilişsel gelişim basamakları sırasında şu veya bu sebepten karşılaşmaları kaçınılmaz olan ölüm olgusunu zihinlerinde nasıl tasavvur ettiklerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alıp incelemektir. Böylece elde edilen verilerle din psikolojisi ve çocukları konu edinen eğitim, din eğitimi, çocuk gelişimi, çocuk psikiyatrisi gibi çeşitli ilim dallarına katkı sağlamaktır.

1.2. Denenceler

Bu araştırmanın denenceleri şunlardır:

1. Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır.
2. Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir.
3. Çocukların ölümü kavrayışları, ölüm kavramıyla ilişkili olduğu düşünülen bazı alt kavramları anlamalarıyla yakından ilgilidir (kaçınılmazlık, evrensellik ve fonksiyonsuzluk gibi).
4. Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel durumları arasında pozitif yönde ilişki vardır.

1.3. Sayıtlar

1. Araştırmanın örneklemini evrenini temsil etmektedir.
2. Araştırmada kullanılan anket ve ölçekler araştırma konusunu test etmede güvenilir ve geçerlidir.

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

1. Araştırma bilişsel gelişim dönemlerinden somut işlemsel ve soyut işlemsel dönemi kapsayan 8-13 yaş grubundaki çocuklarla sınırlandırılmıştır. Bu çocuklar Sivas ili içerisinde yer alan ilköğretimin birinci ve

ikinci kademesindeki farklı sosyo-ekonomik düzeyde okullardan seçilmiştir.

2. Araştırma bulguları araştırmada kullanılan veri toplama araçlarından elde edilen verilerle sınırlıdır.

3. Araştırma 2010-2011 eğitim-öğretim yılında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın bulguları araştırmanın yapıldığı zaman aralığı ile sınırlıdır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni genel anlamda Türkiye'deki tüm ilköğretim okulu öğrencilerini özel anlamda Sivas ili sınırları içindeki ilköğretim okullarında öğrenim gören öğrencileri kapsamaktadır.

Araştırmanın örneklem grubu Sivas il merkezinde bulunan üç farklı sosyo(ekonomik)- kültürel çevreyi temsil ettiği düşünülen ilköğretim okullarının (Sultan Murat İlköğretim Okulu, Gazipaşa İlköğretim Okulu, Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) 1.sınıflar dışındaki tüm sınıflarından tesadüfi olarak seçilmiş olan 572 öğrenciden oluşmaktadır. Katılımcı çocukların yaş ortalaması 10,9 olup, yaş aralığı 8-13'tür. Katılımcı çocuklar hakkındaki istatistiksel bilgiler aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırmaya Katılan Çocukların Yaşlara Göre Dağılımı

Yaş	N ⁵¹	%	Bilişsel Gelişim Dönemi	N	%
8,00	59	10,3	Somut İşlemsel Dönem (7-11 yaş)	295	51,6
9,00	115	20,1			
10,00	121	21,2			
11,00	107	18,7	Soyut İşlemsel Dönem (11/12 yaş ve üstü)	277	48,4
12,00	80	14,0			
13,00	90	15,7			
Toplam	572	100,0	Toplam	572	100,0

2.2. Araştırmada Kullanılan Veri Toplama Araçları

Bu çalışmanın alan araştırması bölümünün verileri, örnekleme oluşturan çocukların doğrudan kendilerinden toplanmıştır. Araştırmanın hipotezlerini sınamak amacı ile *Otobiyografik Anket ve Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği* kullanılmıştır.

2.2.1. Otobiyografik Anket

Araştırmacı tarafından hazırlanan anketin amacı çocukların cinsiyet, yaş, anne-baba öğrenim durumu, anne-baba mesleği, ailenin aylık gelir durumu, herhangi bir nedenle ölüm tecrübesi yaşayıp yaşamadıkları ve sağlık durumları gibi çeşitli demografik bilgilerini elde etmektir. Ankette bulunan sorular aynı zamanda araştırmanın bağımsız değişkenlerini oluşturmaktadır.

2.2.2. Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeği

Çocukların ölüm kavramını anlamadaki bilişsel durumlarını belirlemek üzere araştırmacı tarafından 3'lü likert tipinde hazırlanmış olan ölçek 20 tutum ifadesinden oluşmaktadır. Ölçeğin Cronbach Alfa güve-

⁵¹ Sayı

nirlik katsayısı 0.66 bulunmuştur⁵². Temel Bileşenler Analizi'nde özdeğeri 1'i aşan 5 faktör bulunmuştur. Elde edilen faktörler toplam varyansın %46,3'ünü açıklamaktadır. İstatistiksel işlemlerde $p < .05$ anlamlılık düzeyi aranmıştır. Ölçekten alınan yüksek puanlar ölüm kavramının edinilme düzeyinin yüksekliğini; düşük puanlar ölüm kavramının edinilme düzeyinin düşüklüğünü göstermektedir. Ölçekten alınacak en yüksek puan 60; en düşük puan ise 20'dir.⁵³

3. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, araştırmanın problemi ve denenceleri doğrultusunda, anket uygulamalarından elde edilen verilerin istatistiksel analizleri yapılmış olup, bunun sonucunda elde edilen veriler işlenip tablolastırılmıştır. Tablolarda frekans verilerine ilişkin bulgularla birlikte gruplar arasında karşılaştırmalar yapılmış; Bağımsız İki Örnek T- Testi, Tek Yönlü ANOVA Testi ve Tukey HSD Testi ile sonuçların anlamlı olup olmadığı test edilerek elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

3.1. Ölüm Kavramı Puanları İle İlgili Değerlendirmeler

Bu bölümde çocukların *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden* elde etmiş oldukları ölüm kavramı puan ortalamaları ve ölüm kavramına ait olan alt kavramlardan kaçınılmazlık, evrensellik ve fonksiyonsuzluk alt kavramları puan ortalamaları değerlendirmeye alınmıştır.

⁵² $0.60 \leq \alpha \leq 0.80$ ise ölçek oldukça güvenilir bir ölçektir (bkz. Kalaycı 2008: 405).

⁵³ Bkz. Sema Yılmaz, "Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuzmayıs Üni., Sosyal Bilimler Ens., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 2011, s.18-22.

3.1.1. Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 2: Ölüm Kavramı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	X ⁵⁴	Ss ⁵⁵	Sh ⁵⁶
Ölüm Kavramı Puanı	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	50,01	4,644	,270
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	52,95	3,881	,233
		t ⁵⁷ = -8,206	sd ⁵⁸ = 570	p ⁵⁹ = ,000	

Tablo 2'deki veriler incelendiğinde soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ölüm kavramı puan ortalaması (X=52,95), somut gelişim döneminde bulunanlarınkinden (X= 50,01) yüksektir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark (t= -8,206, sd=570, p=,000) p< ,05 manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Buna göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ölüm kavramını anlama düzeylerinin daha yüksek olduğu söylenebilir.

⁵⁴ Ortalama

⁵⁵ Standart Sapma

⁵⁶ Standart Hata

⁵⁷ Grup ortalamaları arasındaki fark, t değeri.

⁵⁸ Serbestlik derecesi.

⁵⁹ Olasılık, test edilen hipotezin 0,95 güven düzeyinde doğru olabilme olasılığını ifade eder. Bu çalışmada 0,05 anlamlılık düzeyi tercih edilmiştir.

Tablo 3: Ölüm Kavramı Puanlarından Elde Edilen Verilerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Ölüm Kavramı Puanı	Kız	270	51,81	4,321	,263
	Erkek	302	51,09	4,697	,270
t= 1,888		sd= 570	p= ,059		

Tablo 3'deki veriler incelendiğinde kızların ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 51,81$; erkeklerin ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 51,09$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölüm kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 1,888$, $sd=570$, $p=,059$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmamıştır.

3.2. Ölüm Kavramına İlişkin Alt Kavramlarla İlgili Değerlendirmeler

3.2.1. Kaçınılmazlık Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 4: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	X	Ss	Sh
Kaçınılmazlık	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	10,25	1,838	,107
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	11,42	1,125	,067
t= -9,178		sd= 570	p= ,000		

Tablo 4'deki verilere göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların puan ortalaması ($X=11,42$), somut gelişim döneminde bulunanların puan ortalamasından ($X= 10,25$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre kaçınılmazlık alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -9,178$, $sd= 570$, $p=,000$) $p< ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Buna göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ölümün kaçınılmazlığını anlama düzeylerinin somut gelişim döneminde bulunan çocuklardan daha yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 5: Kaçınılmazlık Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Kaçınılmazlık	Kız	270	11,01	1,415	,086
	Erkek	302	10,65	1,808	,104
		$t= 2,620$	$sd= 570$	$p= ,009$	

Cinsiyet değişkenine göre çocukların kaçınılmazlık alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında kızların ortalaması ($X=11,01$), erkeklerin ortalamasından ($X= 10,65$) daha yüksek bulunmuştur. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre ölümün kaçınılmazlığı alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= 2,620$, $sd= 570$, $p= ,009$) $p< ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur. Bu sonuç kızların ölümün kaçınılmazlığını anlama düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

3.2.2. Evrensellik Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 6: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	X	Ss	Sh
Evrensellik	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	11,13	1,372	,079
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	11,67	,743	,044
t= -5,828		sd= 570	p= ,000		

Tablo 6'daki veriler incelendiğinde soyut gelişim döneminde bulunan çocuklarının puan ortalamasının ($X=11,67$), somut gelişim döneminde bulunanların ortalamasından ($X=11,13$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölümün evrenselliği alt kavramından elde ettikleri puan ortalamaları arasındaki fark ($t= -5,829$, $sd=570$, $p=,000$) $p < ,05$ manidarlık düzeyinde oldukça anlamlı bulunmuştur. Buna göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ölümün evrenselliğini anlama düzeylerinin somut gelişim döneminde bulunan çocuklardan daha yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 7: Evrensellik Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Evrensellik	Kız	270	11,48	1,030	,062
	Erkek	302	11,31	1,235	,071
		t= 1,782	sd= 570	p= ,075	

Cinsiyetlerine göre çocukların evrensellik alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendiğinde kızların puan ortalamasının $X= 11,48$, erkeklerin puan ortalamasının $X= 11,31$ olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre evrensellik alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark ($t=1,782$, $sd= 570$, $p=0,75$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmamıştır.

3.2.3. Fonksiyonsuzluk Alt Kavramına İlişkin Değerlendirmeler

Tablo 8: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Bilişsel Gelişim Dönemine Göre Dağılımı

Bilişsel Gelişim Dönemi		N	X	Ss	Sh
Fonksiyonsuzluk	Somut gelişim dönemi (8-10 yaş)	295	10,14	1,526	,088
	Soyut gelişim dönemi (11-13 yaş)	277	10,52	1,261	,075
		t= -3,185	sd= 570	p= ,002	

Bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramından elde ettikleri puan ortalamalarına bakıldığında soyut gelişim döneminde bulunanların ortalamasının ($X=10,52$), somut gelişim döneminde bulunanların ortalamasından ($X=10,14$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, bilişsel gelişim dönemlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t= -3, 185, sd=570, p= ,002$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur. Buna göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların ölümün fonksiyonsuzluğunu anlama düzeylerinin somut gelişim döneminde bulunan çocuklardan daha yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 9: Fonksiyonsuzluk Alt Kavramından Elde Edilen Puanların Cinsiyete Göre Dağılımı

Cinsiyet		N	X	Ss	Sh
Fonksiyonsuzluk	Kız	270	10,54	1,391	,084
	Erkek	302	10,14	1,412	,081
		t= 3,390	sd= 570	p= ,001	

Cinsiyetlerine göre çocukların fonksiyonsuzluk alt kavramından elde ettikleri puanlar incelendiğinde kızların ortalamasının ($X= 10,54$), erkeklerin ortalamasından ($X= 10,14$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Bağımsız iki örnek t-testi sonucu, çocukların cinsiyetlerine göre fonksiyonsuzluk alt kavramı puan ortalaması arasındaki fark ($t= 3,390, sd= 570, p= ,001$) $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde önemli bulunmuştur. Bu sonuç kızların ölümün fonksiyonsuzluğunu anlama düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

3.3. Ekonomik Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 10: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Ailenin Ekonomik Durumuna Göre Dağılımı

Ölüm Kavramı Puanı		N	X	Ss	Sh
Ailenin	650 TL'den az	48	50,04	4,424	,638
Aylık Ortalama	650-1500 TL	206	51,28	4,234	,295
	1500-3000 TL	212	51,71	4,796	,329
Gelir Düzeyi	3000 TL'den fazla	106	51,82	4,535	,440
	Toplam	572	51,43	4,534	,189

Tablo 10'daki veriler incelendiğinde ailenin aylık ortalama gelir düzeyi ile ölüm kavramı puanları karşılaştırmasında gruplar arasında puan ortalamaları bakımından önemli bir farklılık görülmemektedir. Buna göre ailesinin aylık ortalama gelir düzeyi 650 TL'den az olanların ölüm kavramı puan ortalaması $X=50,04$; 650 ile 1500 TL arasında bulunanların $X=51,28$; 1500 ile 3000 TL arasında bulunanların $X=51,71$; 3000 TL'den fazla olanların $X=51,82$ olduğu görülmektedir. Bu durumda ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre grupların ölüm kavramı puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu; ölüm kavramı ile ilgili benzer düşüncelere sahip oldukları söylenebilir.

Tablo 11: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Ailenin Aylık Ortalama Gelir Düzeyine Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	KT60	sd	KO61	F	p
Gruplar Arası	130,105	3	43,368	2,122	,096
Grup İçi	11608,629	568	20,438		
Toplam	11738,734	571			

Tablo 11'e göre *Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden* elde edilen puanlar ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($F= 2,122$, $p= ,096$, $p> 0,05$). Bu durum ailenin ekonomik düzeyinin çocukların ölümü kavrayışlarını farklılaştırmadığını gösterir.

3.4. Anne Eğitim Duruma Göre Ölüm Kavramı Puanları

Tablo 12: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarından Elde Edilen Verilerin Anne Eğitim Durumu Düzeyine Göre Dağılımı

Anne eğitim durumu	Ölüm Kavramı Puanı			
	N	X	Ss	Sh
Okuma yazma biliyor	35	48,45	5,054	,854
İlkokul mezunu	179	50,88	4,607	,344
Ortaokul mezunu	84	51,53	4,331	,472
Lise mezunu	155	52,10	3,973	,319
Üniversite mezunu	119	52,20	4,691	,430
Toplam	572	51,43	4,534	,189

⁶⁰ Kareler Toplamı

⁶¹ Kareler Ortalaması

Tablo 12'deki verilere bakıldığında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puanları karşılaştırmasında annesi sadece okuma yazma bilen çocukların ölüm kavramı puan ortalamasının $X= 48,45$; annesi ilköğretim mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X= 50,88$; annesi ortaokul mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X= 51,53$; annesi lise mezunu olan çocukların puan ortalamasının $X= 52,10$ ve annesi üniversite mezunu olanların puan ortalamasının $X= 52,20$ olduğu görülmektedir. Buna göre annenin eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kavramı puan ortalamalarının da arttığı anlaşılmaktadır.

Tablo 13: Ölüm Kavramı Toplam Puanlarının Anne Eğitim Durumuna Göre Tek Yönlü ANOVA Testi Sonuçları

	KT	sd	KO	F	p
Gruplar Arası	506,324	4	126,581	6,390	,000
Grup İçi	11232,410	567	19,810		
Toplam	11738,734	571			

Yukarıdaki verilere bakıldığında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puanları arasındaki tek yönlü ANOVA testi sonuçlarına göre gruplar arasındaki farkın karşılaştırılmasında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puan ortalamaları arasında $p < ,05$ anlamlılık düzeyinde ($F= 6,390$; $p= ,000$) oldukça önemli bir ilişki bulunmuştur. Ortalamalar arasındaki farklılaşmanın hangi gruplar arasında gerçekleştiğine Tukey HSD testi ile bakılmıştır.

Tablo 14: Ölüm Kavramı Toplam Puanları İle Anne Eğitim Durumu Arasındaki Çoklu Karşılaştırma Tablosu (Tukey HSD testi)

(I)Anne öğrenim durumu	(J) Anne öğrenim durumu	Ortalama Farkı (I-J)	Sh	p
Sadece okuma yazma biliyor	İlkokul mezunu	-2,425(*)	,822	,027
	Ortaokul mezunu	-3,078(*)	,895	,006
	Lise mezunu	-3,652(*)	,832	,000
	Üniversite mezunu	-3,744(*)	,855	,000

Tablo 14'deki veriler incelendiğinde anne öğrenim durumu ile çocukların ölüm kavramından elde ettikleri puanların çoklu karşılaştırmasında annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi ilkokul mezunu olanlar arasında ($p=,027$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi ortaokul mezunu olanlar arasında ($p=,006$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi lise mezunu olanlar arasında ($p=,000$; $p<,05$); annesi sadece okuma yazma bilenlerle annesi üniversite mezunu olanlar arasında ($p=,000$; $p<,05$); $p<,05$ düzeyinde anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur. Bu durum anne eğitim düzeyi yükseldikçe çocukların ölüm kavramını anlama düzeylerinin yükseldiğini göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada literatür incelemesi ve alan araştırması verilerine dayanarak şu sonuçlar elde edilmiştir.

Çocukların bilişsel gelişim dönemlerine göre ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark oldukça anlamlı bulunmuştur; soyut gelişim döneminde bulunanların puan ortalaması, somut gelişim döneminde

bulunanların puan ortalamasından daha yüksektir. Çocukların ölüm kavramına ilişkin alt kavramları edinme düzeylerine bakıldığında kaçınılmazlık, evrensellik ve fonksiyonsuzluk alt kavramlarının edinilmesinde bilişsel gelişim dönemlerinin etkili olduğu anlaşılmıştır. Buna göre soyut gelişim döneminde bulunan çocukların her üç kavramı da edinme düzeyi somut gelişim döneminde bulunan çocuklardan daha yüksektir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların bilişsel gelişim düzeyleri ile ölümü kavrayış düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki vardır” şeklindeki 1. denencemizi ve “Çocukların ölümü kavrayışları, ölüm kavramıyla ilişkili olduğu düşünülen bazı alt kavramları anlamalarıyla yakından ilgilidir” şeklindeki 3. denencemizi doğrulamıştır.

Çocukların cinsiyetlerine göre toplam ölüm kavramı puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır. Çocukların ölüm kavramına ilişkin alt kavramları edinme düzeyi cinsiyet değişkenine göre incelendiğinde evrensellik alt kavramı puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır; kaçınılmazlık ve fonksiyonsuzluk alt kavramları puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı bulunmuştur. Buna göre kızların ölümün kaçınılmazlığını ve fonksiyonsuzluğunu anlama düzeyi erkeklerden daha yüksektir. Araştırmamızdan elde ettiğimiz bu bulgu “Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir” şeklindeki 2. denencemizi desteklemiştir.

Çocuklarda Ölüm Kavramı Ölçeğinden elde edilen toplam puanlar ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bu durum ailenin ekonomik düzeyinin çocukların ölümü kavrayışlarını farklılaştırmadığını gösterir. Bu durumda ailenin aylık ortalama gelir düzeyine göre grupların ölüm kavramı puan ortalamalarının

birbirine yakın olduğu, ölüm kavramı ile ilgili benzer düşüncelere sahip oldukları söylenebilir. Anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puanları arasındaki tek yönlü ANOVA testi sonuçlarına göre gruplar arasındaki farkın karşılaştırılmasında anne eğitim durumu ile ölüm kavramı puan ortalamaları arasında oldukça önemli bir ilişki bulunmuştur. Buna göre annenin eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kavramı puan ortalamalarının da arttığı anlaşılmaktadır. Araştırma sonucunda ulaştığımız bu bulgu 4. denencemizin "Çocukların ölümü kavrayış düzeyleri ile sosyo- kültürel durumları arasında pozitif yönde ilişki vardır" şeklindeki önermesini doğrulamıştır.

Öneriler

Araştırmacılara Öneriler

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar uygulanan örneklem ve kullanılan ölçeklerden elde edilen bulgularla sınırlıdır. Çocuklarda ölüm olgusunu incelemek için farklı ölçekler geliştirilebilir. Ölüm olgusu bilişsel, biyolojik, dini vs. birçok yönden ele alınabilecek geniş kapsamlı bir kavramdır. Bu nedenle çocuklarda ölüm olgusu bilişsel ve dini gelişim dışında farklı gelişimsel özelliklerle birlikte incelenebilir. Ayrıca bu çalışmada ölüm olgusu zihinsel boyutuyla ele alınmıştır, çocuklarda ölüm olgusunun davranışsal boyutunu ortaya koyacak araştırmalar yapılabilir. Ölüm sürecindeki çocuk hastalarda ölüm olgusu ile ilgili klinik araştırmalar yapılabilir. Ölüm olgusunu bağlanma/ nesne ilişkileri kuramı çerçevesinde inceleyen çalışmalar yapılabilir.

Anne-Babalara ve Eđitimcilere Öneriler

Çocukların gelişim basamakları sırasında ölüm olgusuyla zihinsel ya da duygusal olarak meşgul olmaları kaçınılmaz bir durumdur. Anne-babalar ve eğitimciler çocukların ölümle ilgili sorularını cevaplarken öncelikle yaş ve bilişsel dönem farklılıklarını göz önünde bulundurmalı gerektiğinde cinsiyet farklılıkları da dikkate alınmalı. Ölüm olgusu genellikle dini inançlar referans alınarak açıklanan bir durumdur. Bununla ilgili olarak çocuklara ölüm kavramı anlatılırken dini inançları ve dini gelişim durumları da göz önünde bulundurulmalı.

Bunlara ek olarak ölüm sürecinde ve ölüm anında nasıl davranışlar geliştirileceğine dair aile eğitimi mekanizması oluşturulabilir. Ayrıca ölüm sonrasında geride kalanların yaşamlarının kaçınılmaz olduğu yas sürecinde uygulanacak psikolojik ve manevi destek mekanizmaları oluşturulabilir.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Nuriye. 1988. Dokuz Yaş İlkokul Çocuklarında Ölüm Kavramının İncelenmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- AYDIN, Betül. 2005. **Çocuk ve Ergen Psikolojisi**. Ankara: Atlas Yayınları.
- BAYMUR, Feriha Balkış. 1972. **Genel Psikoloji**. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit. 1987. **Eğitim Psikolojisi**. Ankara: Binbaşıoğlu Yayınları.
- ÇİLELİ, Meral. 1986. **Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi**. Ankara: V Yayınları.

- ERDEN, Gülsen. 2002. "Ölüm Sürecinde Olan Çocuk: Ölümü Kabul ve Tedavi Sürecinde Etkili Yardım", **Kriz Dergisi**, sayı 10 (1). 19-28.
- HÖKELEKLİ, Hayati. 1991. "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji". **UÜİF Dergisi**. Bursa: UÜİFV Yayınları. c.3. ss. 3. 151-165.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem. 2005. **Yeni İnsan ve İnsanlar Sosyal Psikolojiye Giriş**. İstanbul: Evrim Yayınevi.
- KALAYCI, Şeref. 2008. **SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri**. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- KOYTAĞ, Nazlı Sinem. 2008. "7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KÖYLÜ, Mustafa. 2004a. "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerindeki Etkisi ve "Ölüm Eğitimi", **OMÜİFD**, s.17, ss. 95-20.
- MEHMEDOĞLU, Yurdagül. 2003. **Ahlaki ve Dini Gelişim "Çocuğum Değerlerimizi Öğreniyor"**, İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- MORGAN, Clifford T. 1980. **Psikolojiye Giriş Ders Kitabı**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları.
- PLOTNİK, Rod. 2009. **Psikoloji'ye Giriş**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- TANHAN, Fuat. Figen, Arı İnci. 2009. **Ölüm Eğitimi**, Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- TOKSOY, Şafak Ebru. 2005. Liseli Ergenler Üzerinde Ebeveyn Ölümünün Psikososyal Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: M.Ü Eğitim Bilimleri Ens., Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı.
- TOPRAK, Süleyman. 1997. **Ölümden Sonraki Hayat Kabir Hayatı**, Ankara: Esra Yayınları.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (I-II). 1988. Atatürk Kültür, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TÜTÜN, Sevgi. 2007. **Ölümün İçindeki Hayat Hayatın İçindeki Ölüm**, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

- YAVUZ, Kerim. 1994. **Çocuk ve Din**, İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.
- YAVUZER, Haluk. 1993. **Çocuk Psikolojisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- YAVUZER, Haluk. 2008. **Doğum Öncesinden Ergenlik Sonuna Çocuk Psikolojisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- YILDIZ, Murat, 2006. **Ölüm Kaygısı ve Dindarlık**, İzmir: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- YILMAZ, Sema. 2011.Çocukların Bilişsel ve Dini Gelişiminde Ölüm Olgusu. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun: Ondokuzmayıs Üni. Sosyal Bilimler Ens. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.